

© Яковлева О.

Яковлева О., канд. філос. наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Київського інституту бізнесу та технологій.

УДК 811:130.2

БАГАТОМОВНІСТЬ ЯК МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Розглянуті питання багатомовності як мовно-культурного феномену, що реалізується на різних рівнях і може виступати у різних формах: інструменту захисту прав національних меншин, засобу забезпечення максимально широкого й повного включення в процеси глобалізації, реалізації політики мультикультуралізму тощо.

Ключові слова: мова, національні меншини, мультикультуралізм

МНОГОЯЗЫЧИЕ КАК ЯЗЫКОВО-КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

Рассмотрены вопросы многоязычия как языково-культурного феномена, который реализуется на разных уровнях и может выступать в различных формах: инструмента защиты прав национальнх меньшинств, средства обеспечения максимально широкого и полного включения в процессы глобализации, реализации политики мультикультурализма и пр..

Ключевые слова: язык, национальные меньшинства, мультикультурализм

MULTILINGUALISM AS A LANGUAGE AND CULTURAL PHENOMENON

The questions of multilingualism as a linguistic-cultural phenomenon, which is being implemented at different levels and can act in a variety of forms: an instrument of protection of rights of national minorities, the means for full and full inclusion in the processes of globalization, the implementation of the policy of multiculturalism, etc..

The keywords: language, ethnic minorities, multiculturalism.

Багатомовність (або полі-, мультилінгвізм - усі ці три терміни використовуються у більшості випадків як повні синоніми) належить до тих явищ з мовного сегменту сфери духовної культури, увага до яких традиційно була високою із самого моменту їхнього виокремлення як особливого предмету вивчення. Останнім часом ця увага помітно зросла, продовжуючи виявляти достатньо стійку тенденцію до подальшого зростання. При цьому порівняно з першою половиною ХХ століття нині багато в чому змінилися мотиви підвищеного інтересу до природи, функціональних особливостей, суспільної ролі багатомовності. До суто наукових додалися обставини екстралінгвістичного характеру, зумовлені специфікою сучасної історичної доби. Крім того, модифіковано наріжні засади осмислення феномену, про який ідеться, урізноманітнено концептуальні підходи до його інтерпретації, зміщено акценти у розумінні його суспільної ролі та значення як одного з важливих інструментів модерного комунікативного середовища.

Багатомовність - один з тих об'єктів, які можуть бути кваліфіковані як об'єкти із нечіткими поняттєвими межами, що, з одного боку, зумовлює їхню "розмитість", з іншого ж, вимагає осмислення й опису у форматі міждисциплінарного вивчення. Подібні об'єкти неможливо розглядати поза сферою людської свідомості (як індивідуальної, так і колективної). Багатомовність є продуктом людської діяльності, отже у процесі її аналізу контрпродуктивними були б спроби залишити осторонь свідомість, редукувати її.

Одна з прикметних рис, яка зумовлює різноплановість і неодноримність багатомовності, полягає в тому, що вона не обмежується якоюсь однією сферою людської життєдіяльності й аж ніяк не вичерпується нею. Це - феномен різнопрофільний, поліаспектний, "полівалентний", пов'язаний з різними сферами, починаючи з мови й продовжуючи культурою, соціальними відносинами, психологією, політикою тощо. Мовна основа багатомовності остаточно втратила своє абсолютне значення. На неї нині дивляться не так як на суто лінгвістичне явище, як на феномен комплексного типу, який, до того ж, за сучасних умов набуває здатності до підвищеного "вмісту" соціальних, політичних, геополітичних конотацій.

Незаперечним є той факт, що у підґрунті багатомовності як окремого самодостатнього явища лежить мова. Саме мова, точніше - кілька різних мов, їхня ієрархія та взаємодія між ними визначають сутність феномену багатомовності та його специфіку. Втім, з одного боку, універсальність мови, а з

іншого, її соціальний характер спричинюють те, що вивчення багатомовності опікується не лише вузько профільна наука - лінгвістика -, а ще й філософія, соціологія, етнологія, культурологія, психологія, політологія, а також етнолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвокультурологія, етнопсихолінгвістика, політична лінгвістика тощо.

Серед інших пояснень перманентної актуалізації багатомовності як суспільно-політичної проблеми міждисциплінарного плану слід згадати, з одного боку, піднесення на новий рівень процесу міжмовної взаємодії у глобальному масштабі, з іншого, - вихід цієї проблеми за межі як власне лінгвістичного та соціолінгвістичного, так і етно- та соціокультурного дискурсу, ускладнення й збагачення її політичними, геополітичними, цивілізаційними конотаціями. Неабияке значення у цьому контексті набуває й факт перетворення феномену багатомовності на вагомий елемент міжнародних відносин, на інструмент міждержавної співпраці та, водночас, конкуренції, а також на один з механізмів реалізації інтересів частини національних державно-політичних еліт у низці регіонів світу, зокрема, у країнах Центральної, Східної, Південно-Східної Європи та Балтії.

Перетворення багатомовності з несоціалізованої особливості, притаманної окремішній особистості у вигляді виключно індивідуальної ознаки і некодифікованої на рівні суспільної комунікації, на елемент соціалізованих відносин, питома вага якого у загальному "обсязі" соціалізації поступово зростає, - безпосередньо зумовлена історичним процесом поетапного ускладнення первісно однорівневої структури мови (мовлення) і формування на її основі структури багаторівневої. Внаслідок цього згодом відбувається як урізноманітнення й ускладнення взаємозв'язків між несоціалізованими та соціалізованими відносинами всередині людських спільнот, так і наповнення іншим змістом соціальної функції мови, а також поява на певному етапі розвитку нових для цього явища функцій - політичної, етнополітичної та ін.

Завдяки цій еволюції й її наслідкам - як прямим, так і опосередкованим - складаються передумови, за яких мовна ситуація у багатьох випадках виступає як ситуація багатомовності (чи то формально закріпленої, чи принаймні реально наявної), а мовна політика здебільшого перетворюється, по суті, на вироблення і здійснення заходів, спрямованих на регулювання багатомовності та захист пріоритетної ролі в її ієрархії певних компонентів, котрі з тих чи інших міркувань сприймаються як визначальні. За таких умов багатомовність набуває ознак, зумовлених передусім свідомим прагненням державної влади, її гілок та інститутів, так само, як і інститутів громадянського суспільства, до розширення кола мов, які використовуються для повноцінного забезпечення усього спектру суспільних потреб, з урахуванням потреби жорсткого захисту національних інтересів у цій галузі.

Розширення кола мов, що їх використовують держава, суспільство, особи для більш повноцінного забезпечення комунікації й усього спектру державно-політичних, суспільних, індивідуальних потреб, є об'єктивним процесом, зупинити або навіть обмежити чи уповільнити який у межах однієї окремо взятої держави в умовах глобалізації практично неможливо. Цей процес є позитивний як із суто мовної точки зору, так і у соціокультурному аспекті, бо стимулює появу нових можливостей, з одного боку, забезпечуючи регулярні контакти між різними мовами та їхню взаємодію, а з іншого, сприяючи гармонізації певного сегменту соціальних відносин, створюючи кращі умови для розвитку різних культур та збагачення кожної з них.

Негативні конотації усе-таки можуть виникати, але виключно внаслідок дії позалінгвістичних факторів та обставин. Одна з моделей, у рамках якої вірогідне надмірне накопичення негативу, передбачає виведення мовної проблематики у політичну сферу, супроводжуване механістичним отождоенням мови з системою цінностей. Подібна підміна понять дає підстави для привнесення до проблеми міжмовної взаємодії особливого відношення: "свій" - "чужий", - як відображення відношення: "добрий" - "поганий". "Своя" мова, відтак, стає "доброю", "чужа" - "поганою".

Розширення кола мов у більшості країн світу заохочується як на державному рівні, так і на рівні інститутів громадянського суспільства та родинному. Воно, наприклад, може відбуватися за рахунок централізованої організації масового поглибленого вивчення, крім державної ("національної") мови ще й мови "міжнаціонального спілкування", "міжнародної мови" або ж "світової мови", стимульованого тими чи іншими державними органами або місцевими органами влади.

Прагнення до розширення мовної палітри незалежно від волі й намірів суб'єктів вступає у суперечність з двома імперативами: імперативом зміцнення національної ідентичності, підґрунтя якої формує рідна мова її - ідентичності - носіїв, а також імперативом забезпечення державної стабільності та безпеки, зокрема, у гуманітарній та інформаційній сферах.

Це зумовлено об'єктивними умовами й обставинами новітнього етапу розвитку людської цивілізації. В умовах, з одного боку, утворення глобального інформаційного простору як одного з виявлень глобалізації, з іншого, безпрецедентного посилення інформаційної складової у забезпеченні національних інтересів держав, зокрема, у розв'язанні конфліктних ситуацій, які виникають між державами і групами (союзами) держав, ("інформаційні атаки" та "інформаційні війни"), - завдання захисту власного національного інформаційного простору перетворюється на один з пріоритетів державної політики у галузі безпеки, а багатомовність - на вагомий важіль впливу на хід практичної реалізації цього пріоритету.

Багатомовність у цьому контексті стає контрольованою й регульованою, тобто такою, структуру й конкретне наповнення якої визначає держава відповідно до засад державної мовної політики, виходячи насамперед не з теоретично-абстрактних міркувань, а з національних інтересів. В якості ключового елемента контрольовано-регульованої багатомовності у національних державах, як правило, використовується рідна мова титульної нації, наділена статусом державної мови. У тих державах, в яких державна мова з тих чи інших причин неспроможна природним шляхом витримувати на належному рівні конкуренцію з іншою мовою (або іншими мовами), - для "національної" мови, крім державного статусу, створюється ситуація додаткових преференцій нормативного характеру.

Одним з варіантів філософського обґрунтування такого підходу може до певної міри слугувати концепція "життя у складі з природою", сформульована в античну добу стоїками й розвинута згодом їхніми прямими й опосередкованими послідовниками. Зокрема, відома теза Сенеки щодо найтіснішого зв'язку між вчинками людини та словами, які вона вимовляє, цілком може бути поширена на сучасну мовну ситуацію, набувши при цьому, скажімо, наступного вигляду: "життєдіяльність нації перебуває у тісному зв'язку з мовою, якою нація користується як національною чи державною".

Так само й ще одну філософську "формулу" Сенеки: "говоримо те, що думаємо, а думаємо те, що говоримо" можна спроектувати на мовну сферу для обґрунтування безпосередньої залежності національної ідеї від державної мови. Існують, гадаємо, усі підстави, не зупиняючись на цьому, стверджувати нерозривну єдність цих двох понять, засновану на визнанні того очевидного факту, що національна ідея й усе, що з нею так чи інакше пов'язане і що нею зумовлене, мають формулюватися виключно державною (яка водночас є мовою титульної нації), а не якоюсь іншою, мовою.

Для стабільних національних країн і суспільств з тривалою і переважно позитивною традицією державного й національного - у тому числі й мовного - розвитку багатомовність є, з одного боку, інструментом захисту прав національних меншин, з іншого, - засобом забезпечення максимально широкого й повного включення в процеси глобалізації, а також оптимізації участі в них. Внутрішня структура багатомовності у більшості випадків не зазнає змін: за збереження провідної й домінуючої - причому, реальної, а не формальної - ролі мови, рідної для основної маси населення з числа титульної нації, тоді й там, де в цьому існує потреба, відбувається її доповнення іншими мовами.

Для поліетнічних та багатонаціональних країн і суспільств ситуація за певних умов і обставин може виглядати по-іншому, виявляючи здатність у той чи інший спосіб реагувати на характер взаємин між мовами різних націй та етносів, причому як у синхронному, так і в діахронному аспекті, тобто в історичній ретроспективі цих взаємин.

Мову прийнято розглядати як своєрідний "барометр" суспільного буття й суспільного розвитку. Не викликає заперечень теза про те, що у мові, як у дзеркалі, відбиваються - нехай і у специфічний, опосередкований, "семіотизований" спосіб - усі сфери життя людини та її внутрішній, духовний світ. Багатомовність - також "барометр" і теж певним чином віддзеркалює особливості індивідуальної мовної поведінки та позаіндивідуальної (колективної, суспільної, наднаціональної) мовної ситуації.

Являючи собою в особливий спосіб сформовану сукупність мов і в цілому зберігаючи спроможність кожної з мов до відображення суспільного життя й суспільних відносин, - багатомовність виявляє ще й здатність до віддзеркалення відносин між цими мовами (або, принаймні, деякими з них), а також змін у цих відносинах, у тому числі - тих, що зумовлені зрушеннями геополітичного, геостратегічного, гео економічного, цивілізаційного штибу.

Крім власне міжмовних відносин, віддзеркалення через багатомовність має здатність поширюватися в цілому на культури, "представниками" яких виступають відповідні мови, а також на системи цінностей, пов'язаних з кожною із цих культур - як індивідуальних, так і колективних та

загальнонаціональних, - та на сферу національної ідентичності.

В умовах міжмовної конкуренції, яка неодмінно виявляється там, де у формуванні мовної ситуації бере участь не одна мова, а дві або декілька мов, виникає ефект певної дисгармонії та розбалансованості загальної системи, внаслідок чого з'являється об'єктивна потреба у регуляторному втручанні держави, місцевих органів влади, а також участі інститутів громадянського суспільства у межах їхньої власної компетенції у даній сфері.

Для поліетнічних та багатонаціональних країн і суспільств, котрі перебувають у стадії трансформації державно-політичної та соціально-економічної систем, міжмовна конкуренція здатна набувати ще й іншого характеру, перебираючи на себе, крім усього іншого, функцію одного з важливих засобів переформатування національного політичного простору, зміни геополітичних орієнтирів, а в окремих випадках - ще й корегування цивілізаційної орієнтації та переходу до нової ідентичності.

Особливої гостроти й підвищеної конфліктогенності явище багатомовності набуває там, де трансформаційні процеси супроводжуються кардинальними зрушеннями у гуманітарній сфері, зазнаючи при цьому значного впливу з боку цих зрушень на підставі механізму зворотного впливу надбудовного суспільного сектору на сектор базисний.

При цьому та історично сформована, функціонально диференційована, закріплена у межах певного державного простору як де-юре, так і де-факто сукупність різних форм існування мови, які обслуговують комунікацію у межах певної спільноти, а також ієрархія цих форм, - що її позначаємо як "мовна ситуація", за таких умов може опинитися не просто у розбалансованому стані, а у стані цілковитого дисбалансу, коли старі моделі міжмовної взаємодії у рамках певної конкретно-історичної мовної ситуації вже не працюють, у той час, як нові моделі ще несформовані й неперевірені. Цей стан "нуля"-багатомовності для мовної ситуації як для підґрунтя забезпечення комунікації неприродний. Виникаючи, він ставить під загрозу можливість досягнення належного рівня комунікативного контакту, прагнучи до того, щоб досягти нового балансу.

Відтак, "нуль"-багатомовність, протиставлена, з одного боку, "старій", з іншого, - майбутній, "новій", стає важливим елементом державної мовної політики, спрямованої як на переформатування мовної ситуації (суспільної та національної) з метою приведення її у відповідність з оновленою державно-політичною ситуацією, так і на корегування мовної поведінки (індивідуальної) членів суспільства або певної їх частини.

Природу багатомовності визначають два фактори. Це, по-перше, володіння - чи то вільне, чи то обмежене - певною культурно-мовною особистістю кількома іншими, крім рідної для неї, мовами, у просторі кожної з яких вона набуває характеру "вторинної" мовної особистості, тобто особи-"споживача" мов, котрі не є для неї рідними, які вона опанувала як іноземні й якими систематично користується в процесі своєї життєдіяльності. І це, по-друге, використання у тому чи іншому середовищі для забезпечення належного ступеня функціонування індивідуальної, колективної, національної свідомості та для задоволення потреб комунікації різних видів і рівнів більше, ніж однієї, мови, які лише в їх сукупності виявляються достатніми для нейтралізації комунікативної неоднорідності певного соціального середовища та для гармонізації ефекту його різновимірності.

Неодмінне поєднання двох властивостей: володіння кількома мовами й їх використання у відповідних комунікативних ситуаціях, - можна вважати домінантою якщо не всіх, то, безперечно, переважної більшості з відомих нам визначень явища, про яке йдеться. І це цілком природно й логічно.

Володіння іншими мовами поза їх використанням задля здійснення комунікації це - нонсенс. Індивідуальна багатомовність, хоча й притаманна людині саме як особистості як її власна якість, яка не виявляє жодної залежності від оточення й зберігає чинність поза зв'язками з іншими людьми й суспільством, - знаходить своє виявлення у спілкуванні й лише у спілкуванні набуває остаточного вигляду, здобуваючи, крім того, у ньому ще й належний критерій своєї оцінки.

Так само, як вважається, що в принципі неможлива індивідуальна мова (*privatelanguage*), яку б окрема людина використовувала виключно для власного вжитку, в той час, як для всіх інших людей вона - ця мова - була б незрозумілою, - до явищ, існування яких неможливе, належить і така індивідуальна багатомовність, яку б не міг сприйняти, ідентифікувати, оцінити хтось інший.

Разом з тим, сама по собі категорія "володіння" мовою містить у собі певну двозначність, через яку явища багато- та двомовності втрачають неабияку долю визначеності, набуваючи натомість надмірну умовність. Головне питання тут полягає в тому, в який спосіб може бути врахований ступінь володіння кожною з мов, якими користуються особа чи колектив. І пов'язана з ним проблема: з якого

саме рівня опанування нерідною мовою починається явище білінгвізму? Чи має особа лише спілкуватися новою для себе мовою на певному рівні, чи ще й неодмінно думати на ній?

У латинській мові слово "білінгвізм" мало декілька значень, першими з яких були: 1) двомовний, той, який говорить двома мовами; 2) той, що змішує дві мови, тобто спотворює, калічить мову.

В одному з англійських тлумачних словників (AnEnglishReader'sdictionarybyA.S.HornbyandE.C.Parnwell - Oxford, UniversityPress, London, 1952) у визначенні білінгвізму, крім, елементу "здатність говорити двома мовами", спеціально акцентується елемент "одночасне вивчення цих мов у дитинстві" (bilingual - speakingtwo languages (esp.whenthesearelearnttogetherinchildhood)).

Багатомовність прийнято розглядати як невід'ємну ознаку свідомості особистості й міжособистісного спілкування, притаманну частині людей і людству споконвіку, присутню у тих чи інших людських соціумах та їхніх сегментах практично на всіх стадіях історичного розвитку. Втім, існує й, безумовно, також заслуговує на увагу і протилежна точка зору, згідно з якою про багатомовність як самостійне й самодостатнє явище можна вести мову лише на певному етапі існування людської цивілізації та окремих соціумів. А саме тоді, коли відбувається виокремлення всередині людських спільнот соціалізованих відносин з кола відносин несоціалізованих з наступною їхньою політизацією.

Кожному відтинкові історичного часу й кожному етапу історичного розвитку відповідає свій варіант багатомовності (або ж стан її відсутності чи невиявленості - "нуль-багатомовність"), і цей факт заперечує існування раз і назавжди визначеного алгоритму багатомовності, розкриваючи змінний характер цього явища. Новітня або "модерна" багатомовність в її сучасному вигляді сформувалася в процесі тривалої еволюції, в ході якої вона зазнавала впливу ряду факторів і обставин, у тому числі й позалінгвістичних, а також тих, що зумовлені явищами контекстуальної природи.

Вирішальну роль у трансформації "історичної" (традиційної) багатомовності в новітню добу й у набутті нею сучасного вигляду відіграли, як вважається, науково-технічна революція, формування наднаціонального інформаційного простору та глобалізація. Кожне із цих явищ окремо й усі вони разом сприяли й продовжують сприяти тому, що контакти та взаємопроникнення матеріальних і духовних компонентів різних культур значно активізувалися, вийшовши на якісно новий рівень з огляду як на суто кількісні параметри, так і на їхній зміст. Внаслідок цього відбулося істотне підвищення значення не лише рідної, а й іноземних мов як елементу, необхідного для належної орієнтації в інформаційних потоках, як інструменту комунікації та міжкультурного обміну. Різномарковані з огляду на їх конкретну національну приналежність вербальні форми повсякденної діяльності особистості та її взаємодії з іншими учасниками соціальної ситуації набули, відтак, без перебільшення особливої ваги і значення.

Володіння різними мовами й використання цих мов у практичній діяльності перетворилися на один з украй важливих факторів успішної життєдіяльності людини та різноманітних людських спільнот у сучасному світі. Багатомовність стала необхідною передумовою адекватнішої адаптації особистості до сучасного соціального середовища на рівні доступних на сьогоднішній день можливостей і вимог. Світ рідної мови, цілком достатній і комфортний для повноцінного існування особи на певному рівні й у межах певного культурно-ціннісного дискурсу, виявився занадто малий і тісний у порівнянні з глобальним світом-всесвітом у його мовному розмаїтті.

Існують різні типи й види багатомовності. Це пояснюється, насамперед, тим, що цей феномен релевантний для всіх без винятку соціопсихологічних одиниць, починаючи від нації (або етносу) й закінчуючи будь-якою з існуючих соціальних, професійних, конфесійних, вікових та інших груп або окремою особистістю.

У підґрунтя класифікації явища багатомовності за природою суб'єкта покладено дихотомію: "особа" - "група". При цьому, якщо перший із цих двох компонентів не підлягає "атомізації" з подальшим членуванням та виявленням тих чи інших підрозділів чи підгруп, то в рамках другого, навпаки, виявляється можливим виділення кількох різновидів нижчого рівня.

За формою виявлення багатомовність поділяють на індивідуальну, групову, регіональну, державну та міждержавну (Алієва). "Групова" багатомовність у багатьох випадках постає як "етногрупова", а "державна" - як "національна" або "етнонаціональна".

За характером суб'єкта багатомовність буває індивідуальною та колективною. Колективна при цьому може бути: "досоціальною", "мікросоціальною", "соціальною", "макросоціальною" – залежно

від кількості членів колективу, про який ідеться, та від деяких інших його параметрів.

За рівнем володіння кожною з мов, з яких складається той чи інший конкретний варіант багатомовності, цей феномен можна по ділити на багатомовність *формальну* та *реальну (дійсну)*. У першому випадку маємо справу з володінням особою, крім рідної, ще кількома мовами, але на рівні, нижчому, або навіть помітно нижчому, ніж володіння рідною. У другому - з володінням іншими мовами на високому рівні, який відповідає визначенню "вільневолодіння", передбачаючи здатність без значних обмежень висловлювати іншою мовою свої думки, емоції, модальність тощо або й думати іншою мовою.

Нарешті, з огляду на особливості її внутрішньої структури та ієрархії багатомовність може формуватися на основі або однієї рідної мови суб'єкта, до якої згодом додаються інші мови – дві або більше, - але вже як набуті, або двох рідних мов (білінгвізм – різні рідні мови батьків, кожна з яких стає однаково рідною для дітей), до яких у процесі життєдіяльності суб'єкта додається ще, як мінімум, одна набута.

Важливо відзначити, що культурно-мовна особистість як суб'єкт індивідуальної багатомовності виступає носієм не лише певної мови та певної культури, а й системи цінностей, притаманної для цієї мови й цієї культури і пов'язаної з ними. Зміна базової системи цінностей внаслідок оволодіння особою іншими мовами відбувається у край нечасто. У той же час певну дифузю цінностей під впливом факторів, пов'язаних з багатомовністю й безпосередньозумовлених нею, слід вважати явищем досить поширеним і, до того ж, таким, яке в умовах глобалізації з кожним роком набирає обертів.

Явище багатомовності залежно від обставин та особливостей соціальної та мовної ситуації може мати різну конфігурацію внутрішньої структури, виступаючи як ієрархічна або як лінійна (неієрархічна).

У першому випадку різні мови, співіснуючи у межах певного соціуму, "закривають" різні сфери суспільного життя (побутове спілкування - освіта, наука, культура - адміністрація – державна мова тощо). Кожна з мов при цьому має своє власне місце у загальній системі комунікації, й це місце визначається характером сфери використання тієї чи іншої мови. Ієрархія сфер визначає ієрархію мов. У випадку другого різномовивикористовуються в одних і тих самих сферах залежно від конкретної соціальної та мовної ситуації, існуючи практично паралельно одна з одною й маючи однаковий соціальний статус.

Багатомовність виявляється, з одного боку, на індивідуальному, з іншого, - на груповому (як мікро-, так і макро-) та національному рівнях. Усі ці рівні пов'язані між собою і взаємозалежні, але кожен з них при цьому має певний набір власних специфічних рис і характеристик, котрі зумовлюють його осібність, унікальність та неповторність. Кардинальна відмінність між багатомовністю, з одного боку, індивідуальною, а з іншого, груповою та національною полягає в тому, що перша полягає у володінні кількома мовами, тоді як друга й третя - у використанні кількох мов замість однієї.

З точки зору особливостей і функцій кожної з них багатомовність індивідуальна (притаманна людині), про яку, власне, переважно й ітиме мова у наступному викладі (а також такий її різновид як багатомовність дитяча), багатомовність групова (притаманна якійсь групі - колективу) і багатомовність національна - це не одне й те саме. Природа цих явищ подібна, бо в підґрунті як першої, так і другої лежить один і той самий принцип використання для задоволення комунікації й інших потреб замість однієї одразу кількох мов та/або їхніх діалектів, проте характер практичного виявлення, соціалізація, реагування на контексти багато в чому різні.

Якщо скористатися відомими термінами: "мовна політика" - "мовна поведінка" - "мовна практика", дещо переформатувавши як конкретне наповнення кожного з них, так і їх співвідношення одне з одним, - можна сказати, що ключовою для розуміння сутності й особливостей групової багатомовності буде категорія "мовна політика", а фундаментальною для багатомовності індивідуальної - категорія "мовна поведінка". Спільною для обох різновидів багатомовності виявиться категорія "мовна практика" (або "мовні практики").

Під індивідуальною багатомовністю слід, гадаю, розуміти володіння особою більше, ніж однією мовою, включаючи рідну. Під багатомовністю груповою - використання репрезентативною кількістю членів тієї чи іншої виразно окресленої групи більше, ніж однієї мови для забезпечення комунікації як всередині її самої, так і за її межами, тобто, при здійсненні контактів з іншими групами та суб'єктами.

Коли ми говоримо про індивідуальну багатомовність, маємо на увазі сукупність мов, якою володіє й яку використовує для задоволення відповідних власних потреб та чи інша особа, починаючи

з тієї мови, котра є для неї рідною. Індивідуальна багатомовність за цілковитої рівності всіх елементів, що її утворюють, у принципі, можлива (особливо тоді, коли маємо справу з двомовністю). Проте набагато частіші випадки, коли в структурі багатомовності один з елементів переважає, в той час, як інші виявляються у той чи інший спосіб додані до нього й підпорядковані йому. Через це структура явища індивідуальної багатомовності набуває специфічного вигляду, зумовленого нерівнозначністю всіх її елементів з огляду на питому вагу кожного з них у створенні цілого.

Рідна мова у переважній більшості випадків має пріоритетне значення, перебираючи на себе роль ключової ланки й утворюючи фундамент, який, з одного боку, забезпечує здатність особи до комунікації, з іншого, - дозволяє робити будь-які "надбудови" і "прибудови" у формі володіння й використання іншими - нерідними для неї, іноземними - мовами.

Ще одна принципово важлива функція рідної мови, котра забезпечує їй особливе місце у структурі індивідуальної багатомовності, полягає в тому, що саме на її основі формується домінантна для особистості картина світу, яка з певними уточненнями й доповненнями зберігається в її свідомості протягом усього життя.

Групова багатомовність - це явище, яке виникає внаслідок відносно рівноправного функціонування в рамках суспільства більше, ніж однієї мови, зумовлюючи наявність різних варіантів суспільної свідомості. Багатомовність державна - законодавчо закріплена рівність двох і більше мов, кожній з яких надається статус державної або загальнонаціональної.

Багатомовність безпосередньо пов'язана з мультикультуралізмом і є одним з його виявлень, передбачаючи існування більше, ніж одного, різновиду ідентичності або навіть різну ідентичність членів одного суспільства, які є носіями різних мов.

"Якщо умовно виділити три ідеальні типи мовної політики: асиміляцію, диференціацію та мультикультуралізм, - пише М.Кьоніг, посилаючись на низку інших авторів (К.Інгліш, Т.Скутнаб-Кангас, Р.Філіпсон), - то у галузі мовного планування мультикультуралізм... може розглядатися як найбільш досконала модель у порівнянні з іншими" [1, с.15].

Аргументуючи цей висновок і розвиваючи свою думку, дослідник вказує на те, що фундаментальною особливістю асиміляції є ідея монолінгвізму, мета якої полягає у досягненні гомогенізації суспільства за мовною ознакою. Стратегії, за допомогою яких втілюється в життя політика асиміляції, тими чи іншими способами зменшують значення і роль мов "неофіційних" меншинних груп (тобто таких, які не мають законного статусу меншини). Це, приміром, досягається за рахунок відповідних дій і заходів у системі освіти, де силоміць нав'язується одномовне викладання всіх без винятку предметів і дисциплін у загальноосвітніх школах офіційною мовою.

Модель диференціації мало чим відрізняється від асоціації: в її основі теж лежить ідеал одномовності, а її безпосередні практики мають на увазі систематичне і цілеспрямоване обмеження участі мовних меншин у житті та діяльності національного суспільства, на зменшення їхньої питомої ваги у соціально-комунікативній системі держави. Щоправда, на відміну від асоціації диференціація не забороняє представникам таких меншин створювати позасуспільні, паралельні структури та інституції. покликані забезпечити функціонування та збереження їхніх мов: школи та інші освітні центри (крім, вищих навчальних закладів), засоби масової інформації, громадські організації й асоціації громадян. З одного боку, діяльність такого роду слід однозначно вітати, хоча, з іншого, вона неминуче обмежує участь осіб, які належать до мовних меншин, у життєдіяльності основних інститутів суспільства та державних установ.

Найбільш сучасною й досконалою з огляду на нинішні умови й обставини виглядає модель мультикультуралізму, який, як прийнято вважати, має два варіанти практичної виявлення: регіональний та соціокультурний. У підґрунті першого, на думку М.Кьоніга, лежить теза Лійфарта про консоціативну (погоджувальну) демократію, яка прагне досягнути стану якомога повнішої відсутності будь-якої дискримінації, гарантував рівність відносин, сприяти збереженню і розвитку самобутності мовних меншин через федералізм, територіальний розподіл та багаторівневий устрій політичного представництва.

У тих чи інших конкретних умовах багатомовність може виявлятися у вигляді двомовності, тримовності, рідше - чотиримовності. При цьому рідною є одна, інколи - дві (змішані шлюби носіїв різних мов), мови, тоді як володіння іншої (або інших) здобувається в процесі її (їх) вивчення й постійного практичного використання.

Коли ми говоримо про багатомовність групову, маємо на увазі сукупність мов, які - кожна у своєму обсязі й на своєму рівні - використовуються різними групами та конгломератами груп для задоволення відповідних комунікативних та інших потреб.

Англійська мова, наприклад, це - мова глобального міжнаціонального й міждержавного спілкування, російська - мова регіонального міжнаціонального і міждержавного спілкування на пострадянському і постсоціалістичному просторі, сербська - мова субрегіонального міжнаціонального і міждержавного спілкування на просторі колишньої Югославії, українська - локальна державна мова для території України.

З точки зору її походження або обставин формування багатомовність може бути природна та набута. Під першою слід розуміти володіння кількома мовами, притаманне особистості з раннього дитинства через перебування у батьківській родині, в якій батько й мати, маючи різні рідні мови, використовують їх обидві у повсякденному побутовому спілкуванні з дітьми. Під другою - таке ж володіння, яке склалося не в дитинстві, а уже на етапі дорослого життя як наслідок оволодіння іншими мовами як іноземними чи то у закладах освіти, чи через участь у певній практичній діяльності (наприклад, проживання відносно тривалий час в однорідному іншомовному середовищі та ін.).

Окремий випадок багатомовності становить володіння кількома близько спорідненими мовами та/або діалектами цих мов. Яскравий і, до того ж, досить поширений і типовий в умовах України, приклад - знання української та російської, а на додаток до них - білоруської та/або польської. Інший варіант - на південнослов'янському мовному матеріалі - володіння сербською, хорватською, македонською, словенською мовами та, можливо, діалектами сербської у найрізноманітніших комбінаціях. Подібних прикладів на теренах колишньої СФР Югославії нині також не бракує.

Чи не найбільш характерною ознакою "спорідненої" багатомовності слід вважати таке явище, як "суржик" - спонтанно-стихийне, безсистемне поєднання елементів різних мовних стихій у повсякденному мовленні, яке не регулюється жодними писаними правилами та нормами й справляє враження "зіпсованої", другосортної мови.

Важливо розрізняти багатомовність як ситуацію й багатомовність як стан. Хрестоматійний приклад першої наводить один із засновників теорії мовленевих актів Дж.Р.Серл. Моделюючи вихідну ситуацію, засновану на припущенні, що американський офіцер під час Другої світової війни потрапляє у полон до італійців, союзників німців, учений змушує свого персонажа шукати шляхи до порятунку. Американець вирішує зробити вигляд, що він - німець, кращим підтвердженням чого мало б бути знання ним німецької мови. Суб'єкт ситуації колись вивчав німецьку в школі, але його знання більш ніж скромні. Йому вдається згадати лише одну-єдину фразу. Припускаючи, що італійці, в руках яких він опинився, німецькою не володіють зовсім, він наважується вимовити її. Нею виявляється рядок з Гете "Чи знаєш ти край, де ростуть лимонні дерева?", проте інтонація, з якою він виголошується, переконує італійців у тому, що перед ними - німець.

Отже, у цьому випадку маємо справу із ситуативним збігом зовнішніх обставин, який, зумовлюючи формальний контакт кількох різних суб'єктів-носіїв різних мов, не передбачає ані забезпечення внаслідок цього контакту повноцінної комунікації, ані системної зміни мовної поведінки хоча б одного із суб'єктів. Характерною рисою подібного збігу слід вважати його короткотерміновість, нестійкість, нетривалість, нездатність існувати поза межами тієї ситуації, в якій він виникає. Інша особливість - багато- або різносуб'єктність всередині самої ситуації, зворотним боком якої стає безсуб'єктність на зовнішньому по відношенню до її змісту рівні.

Багатомовності як стану притаманний інший набір особливостей і ознак. Вона складається поступово, проходячи певні етапи й стадії у процесі свого становлення й розвитку. Вона має здатність тривати в часі достатньо довго. При цьому після досягнення рівня, на якому її може бути зафіксовано, вона не вичерпує внутрішнього потенціалу розвитку, не зупиняється, зберігаючи можливість доповнення новими якостями й ознаками. Стан багатомовності відзначається стійкістю й відсутністю реакції на ситуативні зміни, зумовлені еволюцією соціальної та/або мовної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кёниг, М. Культурное многообразие и языковая политика // Решение национально-языковых вопросов в современном мире / Под ред. акад. Е. П. Чельшева. – М. ; СПб. : Златоуст, 2003. – С. 9-19.